

شرحی مهم از

انیس العارفين

علیرضا سراجی

صد میدان

رساله فارسی صد میدان خواجه که به منزله طرح مقدماتی کتاب منازل السائرین است، نزدیک بیست و هفت سال قبل از منازل السائرین تألیف شده است. در واقع از هزار مقام که بین انسان و خدا هست، راه به صد میدان می‌رسد که شیخ در این رساله از آنها سخن می‌گوید. در تقسیم این منازل و میدانها نیز همان گونه که بعدها در منازل السائرین دیده می‌شود، نوعی تکلف ادیبانه و عالمانه، خودنمایی می‌کند.

استاد عبدالحمی حبیبی در سال ۱۳۳۱ به مناسبت نهصدمین سال وفات پیر هرات، رساله صد میدان را از روی چاپ قاهره در کابل به چاپ رسانید و در قرائت بعضی کلمات توضیحاتی پیشنهاد کرد. چون کتاب صد میدان به کتاب منازل السائرین ارتباط کلی دارد بنابراین اکثر مندرجات آن را از روی مندرجات صد میدان می‌توان بهتر درک کرد.

علل المقامات

از رساله علل المقامات نسخه واحدی به دست آمده است و تاریخ کتابت آن ۶۲۰ و سطور آن خوانا و روشن است. آنچه

۱. از مجموعه این رسائل، رساله های دل و جان (سؤال دل از جان)، کنز السالکین، واردات، قلندرنامه، هفت حصار، محبت نامه، مقولات و الهی نامه به کوشش سلطانحسین تابنده گنابادی در سال ۱۳۱۹ خورشیدی به چاپ رسیده است. در ضمن رسایل، چهل و دو فصل در حکایات مشایخ، صد میدان، محبت نامه، سؤال دل از جان، ذکر، و من مناجاته و فواید، و من کلامه، واردات، و من مقالاته فی الموعظه، بی نام، و من مقولاته، کلمات، پرده حجاب حقیقت ایمان، کنز السالکین، قلندرنامه، الهی نامه، فواید و رساله ای از مجموعه ۷۸۸ هجری در یک مجموعه دو جلدی به تصحیح جناب آقای دکتر محمد سرور مولایی در سال ۱۳۷۲ به سعی انتشارات توس به چاپ رسیده است.

خواجه عبدالله انصاری - که به واقع «پیر» راه عرفان است - آشنای هر ایرانی می‌باشد. وی آثار فراوانی، به فارسی و عربی، دارد که بر بعضی از این آثار شروحنی نوشته شده است. ما در سطور آینده به بررسی یکی از این شروح، که به فارسی و به صورت زیبا و جامع و کامل بر کتاب منازل السائرین نوشته شده است، خواهیم پرداخت و چون این نسخه منحصر به فرد است ارزش آن را چند برابر خواهد کرد. پیش از پرداختن به موضوع اصلی، لازم است به ذکر آثار فارسی و عربی خواجه پردازیم. فهرست آثار فارسی و عربی پیر هرات به ترتیب الفبایی بدین قرار است:^۱

الهی نامه؛ اربعون فی التوحید؛ اربعون فی السنه؛ اسرارنامه؛ انوار التحقیق؛ انیس المریدین؛ پرده حجاب، یا پرده حجاب حقیقت ایمان؛ تفسیر قرآن به پارسی، یا کشف الاسرار و عدة الابرار؛ تکفیر الفهمیه؛ حکایات مشایخ و نکات عرفانی، یا آنچه به نام رسائل خواجه عبدالله انصاری به وسیله آقای محمد شیروانی چاپ شده است.؛ رساله ذکر؛ ذم الکلام؛ سؤال دل از جان؛ صد میدان؛ طبقات الصوفیه؛ علل المقامات؛ فصل در سخنان حکمت و پند و موعظه و مناجات؛ الفاروق فی الصفات؛ قلندرنامه؛ کتاب القدریه؛ کتاب القواعد؛ کلمات؛ کنز السالکین؛ محبت نامه؛ مختصر فی آداب الصوفیه؛ المعارف؛ مقالات؛ مقولات؛ مناجات؛ منازل السائرین؛ مناقب امام احمد حنبل؛ مناقب اهل آثار؛ نصیحت نظام الملک، یا موعظه نظام الملک؛ واردات؛ هفت حصار؛ هفت مقاله.

برای آشنایی بیشتر با نسخه مورد بحث به ذکر شرح مختصری از بعضی آثار خواجه عبدالله - که بی ارتباط با منازل السائرین نیست - می‌پردازیم.

قابل توجه است ارتباط هر مطلب، بلکه هر کلمه علل المقامات با متن منازل السائرین است و از بررسی دو اثر می توان فهمید که علل المقامات ثمره ارشاد سالهای واپسین زندگانی شیخ الاسلام می باشد که چندی پس از زمان تألیف کتاب منازل السائرین به خامه کروخی نوشته شده است.

منازل السائرین و جایگاه آن

در میان آثار خواجه عبدالله، منازل السائرین جایگاه ویژه ای دارد و به همین سبب از دیرباز مورد توجه قرار گرفته و ترجمه و شرح و تفسیر شده است. این کتاب چون از امهات کتب عرفانی است که در آن بتفصیل به بیان مقامات سیر و سلوک اشاره شده، توجه محققین و دوستان عرفان اسلامی را به خود جلب کرده است. تاریخ املائی منازل السائرین آشکار نیست، اما از روی نامه ها و اسنادی که در نسخه های خطی ذکر شده معلوم می شود که منازل السائرین پس از ۴۴۸ (سال تألیف صد میدان) و پیش از ۴۷۵ (سالی که کاشانی نسخه خطی آن را دیده) املا شده است.^۲ شیخ در این کتاب منازل صدگانه ای را که صوفی در طی مقامات خویش باید طی کند، بشرح بیان می دارد. ترتیب و توالی این منازل تا حدی مبنی بر التزام مؤلف به حصر آنها در عدد «صد» به نظر می آید. خواجه در ابتدای هر باب، آیه ای از قرآن مجید را که مناسب موضوع باب است ذکر می نماید و سپس به شرح آن می پردازد. نیز هر باب را به درجه (اولی، ثانی و ثالثه) تقسیم می کند، که با این درجه بندی، مباحث کتاب به سیصد بالغ می گردد. خواجه در منازل السائرین با زبانی نه چندان ساده و سهل الوصول به بیان مراحل مختلف سیر و سلوک می پردازد و به گفته آقای محسن بینا: «خواجه منازل السائرین را طوری نوشته است که درک آن مشکل شده است، غیر اهل سیر، کلام او را هم درک نمی کنند. هزار سال از زمان خواجه و تصنیف منازل السائرین می گذرد، قاعدتاً می بایستی تاکنون چندین شرح بر این کتاب نوشته شده باشد، متأسفانه این کتاب تاکنون به فارسی شرح و ترجمه نشده و کلام خواجه به سمع فارسی زبانان نرسیده است.»^۳ با توجه به مطالب بالا می توان ادعا کرد شرح این کتاب مهم عرفانی کاری بس دشوار است. هرچند برخلاف گفته فوق شروخی بر این کتاب نوشته شده است، اما اکثر این شروح مختصر و دور از دسترس محققین و ادب دوستان است.

شرحی که اینک به معرفی آن می پردازیم نسبتاً جامع و مفصل می باشد و شارح در آن بتفصیل به تفسیر دقیق منازل السائرین پرداخته است. آن گونه که از فحوای کلام برمی آید، شارح مردی آگاه و مطلع به مقامات عرفانی بوده و با قرآن و حدیث انس

داشته و از اصطلاحات عرفانی بخوبی آگاه بوده است، وی در جای جای شرح خود بنا به مقتضای کلام از آیات، احادیث، اقوال مشایخ و عرفا و اشعار عربی سود جسته و در بعضی جاها به قوانین صرفی و نحوی زبان عربی استناد جسته تا بتواند بهتر و بیشتر در تفهیم مطلب خود به خوانندگان موفق باشد.

قبل از پرداختن به شرح حاضر، لازم است شروخی را که بر این کتاب ارزشمند نوشته شده، و همه آنها بجز یک شرح به عربی است، معرفی کنیم:

۱. شرح عبدالمعطی لخمی اسکندری (آغاز قرن هفتم)، چاپ قاهره، به کوشش استاد سرژ بورکوی ۱۹۵۴.
۲. شرح عقیف الدین تلمسانی (قرن هفتم)، از پیروان ابن عربی که وحدت وجودی است (نسخه خطی استانبول).
۳. شرح عبدالرزاق کاشانی (آغاز قرن هشتم)، وی نیز وحدت وجودی است (چاپ سنگی، تهران ۱۳۱۵)، نسخه خطی اندیا آتس لندن که در ۷۲۸ هجری کتابت شده، از روی اصل اصلاح گردیده است.
۴. شرح شمس الدین تستری (آغاز قرن هشتم). شارح بر شرح تلمسانی خرده گیری می کند (نسخه خطی استانبول).
۵. شرح محمد درگزینی (آغاز قرن هشتم)، در شرح خویش مطالب عبدالمعطی اسکندری را در نظر داشته است (نسخه خطی انجمن آسیایی بنگال، کلکته).
۶. شرح ابن القیم الجوزیه (آغاز قرن هشتم)، نام این شرح مدارج السالکین است و بانگش وحدت وجودی مخالف است. این شرح ضخیم را مرحوم رشید رضا در سه جلد در سال ۱۹۱۵ در قاهره چاپ کرد و در ۱۹۵۶ تجدید چاپ شده است.
۷. شرح محمود الفرکاوی (پرگاوی)، اواخر قرن هشتم. فرکاوی شرح عبدالمعطی اسکندری را خلاصه کرده است و این شرح را استاد بورکوی در ۱۹۵۳ در قاهره به چاپ رسانده است.
۸. شرح جمال الدین یوسف الفارسی (قرن نهم)، نسخه خطی ایا صوفیه استانبول. وی اصرار داشته است که منازل السائرین را با هزار مقام ابوبکر کتانی منطبق نماید.

۹. شرح زین الدین ابوبکر خافی هروی (متوفی شوال ۸۳۸)، مدفون در هرات. نسخه منحصر به فرد آن در گنجینه کتب جلاله در استانبول است (شماره ۱۰۵۳). زین الدین خافی اکثر شروح قبل از خود را خوانده و به شرح کاشانی بیشتر اشاره می کند.

۱۰. شرح شمس الدین تبادگانی (اواخر قرن نهم) به زبان دری، نسخه خطی کمبریج، نسخه خطی پته (نسخه خطی کمبریج به اشتباه به

۲. روان فرهادی، منازل السائرین، متن عربی با مقایسه با متن علل المقامات صد میدان، انتشارات مولی، ۱۳۶۱، ص ۲.

۳. محسن بینا، مقامات معنوی، چاپ افست مروی، چاپ ششم، ۱۳۶۳، قسمت اول، ص ۸.

مقامات معنوی آقای محسن بیضا از نظر دور نمانده است. اهمیت این شرح بدین خاطر است که اولاً شرحی است به فارسی و ثانیاً مفصل بودن آن باعث دو چندان شدن اهمیت آن شده است. در بیان اهمیت آن همین بس که استاد سید محمد مشکوة در حاشیه ای بر این نسخه نوشته اند:

این کتاب نفیس که نام آن انیس العارفين، تصنیف مولانا صفی الدین محمد الطارمی و شرح کتاب منازل السایرین خواجه عبدالله انصاری است، نه صاحب کشف الظنون بر آن دست یافته و نه صاحب الذریعه الی تصانیف الشیعه از آن آگاه است... ثم لایخفی که این کتاب غیر از کتاب صد میدان است که به وسیله سی. دی. بورکی در ۱۹۵۴ چاپ شده است و علاوه ده برابر آن است این کتاب.

درباره شارح

با مطالعه نسخه، که شرح متنی عربی است، به این موضوع پی برده می شود که شارح فردی آگاه و دانا به مسائل مختلف بوده است؛ از قبیل آشنایی به آیات قرآن، احادیث نبوی، مسائل گوناگون نحوی زبان عربی و عرفان اسلامی. هر جا که لازم می دانسته از گفته های مشایخ صوفیه سود گرفته و بسیاری از اصطلاحات عرفانی را توضیح داده که در جای خود تازه و در خور توجه و دقت است. شارح خود را بدین گونه در ابتدای کتاب معرفی می کند:

چنین گوید احقر خلق الله الکریم الحفی و افقر عباده الله الی رحمت ربّه الغنی، صفی الدین محمد الطارمی... که این رساله ای است در کمال اختصار به زبان فارسی در شرح کتاب مسمی به منازل السایرین...

و پس از ذکر صفات اعیان و امثال به ذکر نام شخصی، که گویا کتاب را به خواش او نگاهشده، می پردازد و می گوید: ... و پیوسته اوقات با برکاتش به تربیت اصحاب فضل و عرفان و تقویت ارباب عقل و ایقان مصروف و معطوف است و جوهر نفیسش از فحوای اسم شریفش ظاهر و هویدا و صریح، اعنی جناب محمد فصیح.

لازم به ذکر است از شرح حال دقیق مؤلف اطلاع چندانی در دست نیست. برای پیدا کردن رد پای او به اکثر کتب مرجع مراجعه شد، اما اثری از وی یافت نشد. امیدوارم با جستجوی بیشتر، بتوانم به شناختی، هر چند مختصر، از وی دست یابم. یاری استادان و ادب دوستان در هر یک از موارد کار منتهی است بر بنده.

۴. استاد سرژ بورکوی در مقاله عمده ای که درباره ساختمان منازل السایرین به زبان فرانسوی نگاهشده، فهرست شرحهای عمده منازل السایرین را که مورد مطالعه او بوده است (ماخذ ۲، ص ۶).

نام شیر محمد آمده است) و نسخه خطی کابل. تبادگانی پیرو شرح عربی زین الدین خافی است و مطالب کاشانی را نیز باز می آورد. درباره هر باب بیان می کند که معنی آن در هر بخش کتاب کدام است.

۱۱. شرح عبدالرؤف مناوی (اواخر قرن نهم)، متکی بر شرح عبدالمعطی اسکندری است (نسخه خطی گنجینه شهید علی استانبول).

۱۲. شرح محمود المنوفی (معاصر)، چاپ قاهره ۱۹۶۹. ۴. در بین کسانی که این کتاب را شرح کرده اند، آنچه عقیف الدین تلمسانی (م ۶۹۰) و عبدالرزاق کاشانی (م ۷۵۱) نوشته اند، بدان سبب که بر مشرب وحدت وجود مبتنی است، مورد انکار و انتقاد غالب شارحان دیگر واقع گشته است و از جمله جمال الدین یحیی بن داوود بن سلیمان الفارسی که بعد از آنها به شرح این کتاب پرداخته است، آن دو شرح را مایه گمراهی شمرده است. در بین شارحان کتاب، نام شمس الدین محمد تستری، ابن قیوم الجوزیه و محمود بن الحسن الفرکاوی القادری را باید ذکر کرد که تقریباً همه آنها شروع خویش را بدان سبب نوشته اند که شرح دیگر را یا نادرست پنداشته اند یا ناپسندید. قدیمی ترین شرحها ظاهراً شرحی است که سدیدالدین عبدالمعطی در مصر به سال ۶۳۸ نوشته است شرح عبدالرزاق کاشانی هم که به نام وزیر غیاث الدین محمد بن رشیدالدین فضل الله تألیف شده است، با آنکه از مشرب مؤلف دور افتاده است از این لحاظ اهمیت دارد که اصل آن مبتنی بر نسخه ای بوده است که مؤلف در سنه ۴۷۵ املا و امضا کرده است.

شرح حاضر

همان گونه که قبلاً بیان شد، شرح حاضر، تفسیری است نسبتاً گسترده از منازل السایرین در ۲۴۴ برگ (۴۸۸ صفحه) که هر صفحه آن به طور متوسط دارای ۱۵ سطر می باشد.

این کتاب که انیس العارفين نام دارد، نسخه ای است منحصر به فرد و جامع که با بیانی استادانه منازل صدگانه منازل السایرین را بشرح باز می گوید. و چون مؤلف هر مرحله از مراحل صدگانه را در سه درجه (اولی، ثانیه و ثالثه) بیان داشته است می توان شمار مراحل کتاب را به سیصد مرحله تقسیم کرد.

تاریخ کتابت نسخه، آن گونه که در ابتدای کتاب قید شده است، صفر ۱۱۴۷ هجری قمری است و شارح صفی الدین محمد الطارمی می باشد. از نحوه جمله بندی و به کارگیری کلمات چنین برمی آید که شارح کتاب را در حدود قرن هشتم و نهم نوشته و نسخه ای که ما در دست داریم در تاریخ فوق کتابت یافته است. متأسفانه نسخه دیگری از این کتاب در فهرست نسخه های خطی پیدا نشد و کار تصحیح با توجه به همین نسخه صورت گرفت. البته برای مقابله متن عربی منازل السایرین از کتاب منازل السایرین کاشانی و منازل السایرین به تصحیح دکتر روان فرهادی استفاده شده و نیز کتاب

